

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ
दूरशिक्षण विद्याशाखा

अभ्यासक्रम

बी. ए. सामाजिकशास्त्रे

विद्यापीठ भवन, गुलटेकडी पुणे-४११०३७
दूरध्वनी क्र. २४२६६७००, २४२६१८५६, २४२६४६९९

बी. ए. सामाजिकशास्त्रे अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, भूगोल या शास्त्रातील मुलभूत संकल्पनांची ओळख करून देणे.
- व्यावहारिक पातळीवर विविध कामात संज्ञापन क्षेत्रात मराठी व इंग्रजी भाषेचा व्यावहारिक उपयोग समर्थपणे करता येणे.
- वाङ्मयीन अभिरुची संस्कारित करणे.
- सुजाण नागरिक बनण्यासाठी ज्ञानात्मक आधार प्राप्त करणे.
- अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, समाजशास्त्र, भूगोल या शास्त्रात तज्ज्ञत्व प्राप्त करण्यासाठी पाया तयार करणे.

प्रवेश पात्रता

प्रथम वर्ष

सरळ प्रवेश	प्रवेश परीक्षेद्वारे प्रवेश
१. १२ वी (H.S.C.) उत्तीर्ण २. १९७६ पूर्वीची ११ वी (जुनी मॅट्रिक) ३. १० वी (S.S.C.) आय. टी. आय / एटीडी / टीडी ४. १० वी (S.S.C.)+ डी. एड. ५. १० वी (S.S.C.) नंतर शासनमान्य पदविकेची पहिली दोन वर्षे उत्तीर्ण	१. वयाची १८ वर्षे पूर्ण असणे आवश्यक २. १२ वी अनुत्तीर्ण वा त्यापेक्षा कमी शिक्षण असलेल्यांसाठी प्रवेशपरीक्षा अभ्यासक्रम उत्तीर्ण होणे आवश्यक. (प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण होऊन प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना संपूर्ण पदवी अभ्यासक्रम टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातून पूर्ण करावा लागेल, याची नोंद घ्यावी.)

सरळ द्वितीय वर्ष

१. मान्यताप्राप्त विद्यापीठातील पदवी अभ्यासक्रमाची प्रथम वर्ष (F.Y.) परीक्षा उत्तीर्ण किंवा त्याहून जास्त शिक्षण असणाऱ्यास द्वितीय वर्षाला प्रवेश दिला जातो. यासाठी पूर्वीच्या विद्यापीठाच्या गुणपत्रिकांच्या प्रमाणित सत्यप्रती उदा- मुख्याध्यापक, प्राचार्य, राजपत्रित अधिकारी इत्यादींनी प्रमाणित केलेल्या) प्रवेश घेताना सदर करणे अनिवार्य आहे.
२. केंद्र शासन, राज्यशासन, इतर विद्यापीठे यांनी पदवी समकक्ष म्हणून मान्यता दिलेला अभ्यासक्रम उत्तीर्ण असणाऱ्यांनी शासनाचा आदेश (G.R.) अथवा तत्सम अधिकृत परिपत्रक प्रस्तुत केल्यास द्वितीय वर्षास सरळ प्रवेश देण्यात येईल.

अभ्यासक्रम (Syllabus)

First Year	Economics, Sociology, History, Politics, Geography (5 general papers) + one language (Marathi OR English) Total – 6 Papers
Second Year	Economics, Sociology, History, Politics, Geography (Any one subject- 3 papers) + 2 General papers (from other subjects) + One language (Chosen at First Year level) Total – 6 Papers
Third Year	Economics, Sociology, History, Politics, Geography (Any one subject- 3 papers) + 2 General papers (from other subjects) + One language (Chosen at First Year level) Total – 6 Papers

(Note: Subject Code is mentioned in the bracket)

No	First Year	Second Year	Third Year
1	Economics General-1(EG-1) Indian Economy	Economics General-2 (EG-2) Banking Economics Special- (ES-1) Micro Economics Economics Special-2 (ES-2) Economics of Development	Economics General-3 (EG-3) Agricultural Economics Economics Special-3 (ES-3) Macro Economics Economics Special-4 (ES-4) History of the Economic Thoughts.
2	Sociology General-1 (SG-1) Introduction to Sociology	Sociology General-2 (SG-2) Social Problems in India Sociology Special-1 (SS-1) Sociological Thinkers Sociology Special-2 (SS-2) Rural and Urban Sociology	Sociology General-3 (SG-3) Indian Society Sociology Special-3 (SS-3) Social Research Methods 740 Sociology Special-4 (SS-4) Industrial Sociology
3	History General-1 (HG-1) Modern India	History General-2 (HG-2) History of Modern World (1450 to 1991) History Special-1 (HS-1) Ancient India (Up to 1200) History Special-2 (HS-2) History of Marathas (1630 to 1818)	History General-3 (HG-3) Medieval India (1200 to 1765) History Special-3 (HS-3) Modern Maharashtra (1818 to 1960) History Special-4 (HS-4) History of China and Japan (1839 to 1960)
4	Politics General-1 (PG-1) Introduction to Political Science	Politics General-2 (PG-2) Local Self Government in India Politics Special-1 (PS-1) Government & Politics in India Politics Special-2 (PS-2) Indian Political Thinkers	Politics General-3 (PG-3) Modern Political Ideology Politics Special-3 (PS-3) India's Foreign Policy Politics Special-4 (PS-4) Political Sociology
5	Geography General-1 (GG-1) Physical Geography	Geography General-2 (GG-2) Agricultural Geography Geography Special-1 (GS-1) Settlements Geography Geography Special-2 (GS-2) Resources and Environment	Geography General-3 (PG-3) Geography of Tourism Geography Special-3 (GS-3) Economic Geography Geography Special-4 (GS-4) Political Geography
6	Marathi General-1 (MG-1)	Marathi General-2 (MG-2)	Marathi General-3 (MG-3)
7	English General-1 (ENG-1)	English General-2 (ENG-2)	English General-3 (ENG-3)

अभ्यासक्रमाचा कालावधी, गुणपद्धती व परीक्षांबाबत माहिती.

१. अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यास लागणारा कालावधी - ३ वर्षे
२. अभ्यासक्रमातील एकूण विषय - १८ (प्रत्येक वर्षात ६ विषय)
३. एकूण गुण - १८०० (प्रत्येक वर्षासाठी ६००)
४. मूल्यमापन पद्धती

अंतर्गत मूल्यमापन (गृहपाठ लेखन)		वार्षिक परीक्षा (लेखी परीक्षा)	
एकूण गुण	उत्तीर्ण होण्यासाठी आवश्यक गुण	एकूण गुण	उत्तीर्ण होण्यासाठी आवश्यक गुण
२०	०८	८०	३२

५. वरील गुण पद्धतीनुसार विद्यार्थ्याने अंतर्गत मूल्यमापन (गृहपाठ लेखन) व वार्षिक परीक्षेमध्ये स्वतंत्रपणे उत्तीर्ण होणे आवश्यक आहे.

प्रथम वर्ष

भारतीय अर्थव्यवस्था EG -1

१. **भारतीय अर्थव्यवस्था :** आंतरराष्ट्रीय संदर्भात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्थान, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप, अर्थव्यवस्थेतील बदल.
२. **भारताची लोकसंख्या :** आकार, रचना, वैशिष्टे, संख्यात्मक माहिती, लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास, लोकसंख्याविषयक धोरण.
३. **भारतीय शेती :** अर्थव्यवस्थेतील महत्व, राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा, भारतीय शेतीची उत्पादकता, पीक पद्धती, शेतजमीन आकार व जमीन सुधारणा (संस्थात्मक बदल), भूधारणेनुसार वर्गीकरण, अन्नधान्य, व्यापारी पिके, कूळ पद्धत : प्रकार, बदल. शेतमजूर : व्याख्या आणि प्रकार, आर्थिक परिस्थिती, ग्रामीण बेरोजगारी आणि दारिद्र्य : अर्थ, कारणे, उपाय, नियोजनकाळातील विकासाचे कार्यक्रम : आदान, अर्थसहाय्य, सिंचन, तांत्रिक बदल, पतपुरवठा, शेतमालाची मूल्यनिश्चिती आणि शेती विकास.
४. **भारतीय उद्योग :** औद्योगिकीकरणचा अर्थ, महत्व, गरज. भारतीय उद्योगांचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा, औद्योगिक उत्पादन रचनेतील बदल. उत्पादनाचे प्रमाण : मोठे, लहान - ग्रामीण उद्योग. मक्तेदारी आणि केंद्रीकरण. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग
५. **भारतीय उद्योगांच्या समस्या :** उत्पादकता आणि खर्चाची पातळी, आजारी उद्योग, औद्योगिक संबंध.
६. **भारतीय उद्योगांविषयी धोरण :** औद्योगिक नियंत्रण, मक्तेदारी व व्यापार व्यवहारातील नियंत्रण, परकीय सहयोग आणि बहुराष्ट्रीय उद्योग, औद्योगिक वित्त पुरवठा.
७. **भारतातील मुद्राव्यवस्था :** मुद्रा पुरवठा आणि त्याचे प्रकार, बँकेचा पतपुरवठा आणि पतपुरवठ्याचे अन्य प्रकार. भारतीय रिझर्व बँक : कार्ये, भारतीय बँक पद्धती.
८. **संघराज्यीय वित्त:** संघराज्यीय वित्तव्यवस्थेची वैशिष्टे, संघराज्यीय वित्ताची मार्गदर्शक तत्त्वे, वित्तीय समायोजन पद्धती.
९. **भारतातील संघराज्यीय वित्त :** राज्यघटनेतील वित्तीय व्यवस्था, संघराज्याच्या वित्तव्यवस्थेसंबंधी काही प्रश्न, वित्त आयोग.
१०. **अंदाजपत्रक :** प्रकार आय आणि व्यय यांचे घटक, शासकीय अंदाजपत्रकाचे अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम.

समाजशास्त्राची ओळख SG-1

१. **समाजशास्त्र-एक सामाजिक शास्त्र :** समाजाच्या अभ्यासाचा विकास, सामाजिक शास्त्रांचा विकास, समाजशास्त्र व्याख्या, व्याप्ती, समाजशास्त्र व इतर सामाजिकशास्त्रे शास्त्रशुद्ध अभ्यासपद्धती.
२. **सामाजिक व्यवस्था :** सामाजिक संरचना, सामाजिक गट, सामाजिक नियमने
३. **समाजशास्त्रीय संकल्पना :** समाज, समुदाय, संघटना, संस्था, मंडळ
४. **संस्कृती :** संस्कृतीचे प्रकार, सांस्कृतिक परिवर्तन, राजकीय संस्कृती
५. **सामाजिकीकरण :** सामाजिकीकरणाचा विकास, राजकीय सामाजिकीकरण
६. **सामाजिक स्तरीकरण :** स्तरीकरणाची प्रक्रिया, स्तरीकरणाचे प्रकार, सामाजिक गतिशिलता

७. **सामाजिक नियंत्रण** : सामाजिक नियंत्रणाची व्याख्या, सामाजिक नियंत्रणाची माध्यमे
८. **प्रमुख सामाजिक संस्था**: संस्था, संस्थेची वाटचाल, **विवाह व कुटुंब** : वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनातील महत्त्व.
धर्म : वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनातील महत्त्व, आजचे स्वरूप, **शिक्षण** : वैशिष्ट्ये, महत्त्व, इतर सामाजिक संस्थांशी संबंध.
९. **राज्य संस्था** : राज्य, राज्याचा विकास, राष्ट्रवाद
१०. **अर्थ संस्था**: आर्थिक क्रिया, मालमत्ता, श्रमविभागणी, विनिमय, बाजारपेठ
११. **सामाजिक परिवर्तन**: सामाजिक परिवर्तनाचे घटक, राजकीय व आर्थिक परिवर्तन
१२. **समाजशास्त्राची उपयुक्तता** : समाजशास्त्र आणि सामाजिक समस्या, समाजशास्त्र आणि सामाजिक परिवर्तन, समाजशास्त्र आणि सामाजिक विकास, समाजशास्त्र व व्यवसाय.

आधुनिक भारत (इ.स. १७५० ते १९५०) HG-1

१. **१८ व्या शतकातील भारत व ब्रिटीशांची सत्तास्थापना** : १८ व्या शतकातील भारताची परिस्थिती, ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्तास्थापना, धोरणे व परिणाम, १८५७ चा उठाव - कारणे, वाटचाल, परिणाम, अपयशाची कारणे, उठावाच्या स्वरूपासंबंधी विविध मते.
२. **भारतीय प्रबोधन सुरुवात व विकास** : प्रबोधन - अर्थ, ब्रिटीश सत्तास्थापना व प्रबोधन, भारतातील मध्यम वर्गाची भूमिका, प्रबोधनाची वैशिष्ट्ये, धार्मिक सुधारणा चळवळी, सामाजिक सुधारणा चळवळी, सुधारणा चळवळींचे प्रणेते - व्यक्ती व संस्था, मूल्यमापन.
३. **भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय** : कारणे, राष्ट्रसभेची सभेची स्थापना - उदारमतवादी (मवाळ/ नेमस्त) राजकारण - प्रमुख नेते व कार्य, मूल्यमापन.
४. **भारतीय राष्ट्रवादाचा विकास** : जहालमतवादाचा उदय, जहालांचे कार्य, ब्रिटीश सरकारचा प्रतिसाद, गांधीयुग - सत्याग्रह संकल्पना, १९२० पूर्वीच्या चळवळी, असहकार, सविनय कायदेभंग, भारत छोडो - ब्रिटीश सरकारचा प्रतिसाद.
५. **भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील सशस्त्र चळवळी** : सुरुवातीचे प्रयत्न, सशस्त्र क्रांतिकारकांचे कार्य, आझाद हिंद सेना, प्रतिसरकारे, नाविक उठाव, मूल्यमापन.
६. **मुस्लिम राजकारण आणि भारताची फाळणी** - मुस्लिम अलगतावाद - सुरुवात व विकास, मुस्लिम लीगची स्थापना, १९०९ चा कायदा, मुस्लिम लीग व राष्ट्रसभा, सहकार्य, जिनांचे १४ मुद्दे, गोलमेज परिषदा, स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्राची कल्पना व मागणी, जातीय दंगली, भारताची फाळणी.
७. **राष्ट्रवादाचे आर्थिक व सामाजिक पैलू** : ब्रिटीशकालीन आर्थिक बदल व सरकारी धोरण, आर्थिक राष्ट्रवाद, आर्थिक विचारांचे मूल्यमापन, शेतकरी व कामगार चळवळी आणि समाजवादी प्रवाह. शिक्षण, स्त्रियांचा दर्जा, शहरीकरण, बहुजन चळवळी- ब्राम्हणेतर चळवळ, दलित चळवळ, सांस्कृतिक क्षेत्र.
८. **राजकीय विकास** - प्रमुख राजकीय विचारप्रवाह - राष्ट्रवाद, सर्वोदय, मानवतावाद, भारतीय राज्यघटना - पार्श्वभूमी, निर्मिती व वैशिष्ट्ये, संस्थानांचे विलीनीकरण, पक्षपद्धती, परराष्ट्र धोरणाची उद्दीष्ट्ये.

राज्यशास्त्राची ओळख- PG-1

१. **राज्यशास्त्र** - व्याख्या व अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती, राज्यशास्त्राचे महत्त्व, राज्यशास्त्राच्या अभ्यासपद्धती.
२. राज्यशास्त्राचा इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, नीतिशास्त्र, मानसशास्त्र, भूराज्यशास्त्र इ.सामाजिकशास्त्रांशी परस्परसंबंध.
३. राज्याची व्याख्या, राज्याचे मूलभूत घटक, राज्य व शासनसंस्था, राज्य व समाज, राज्य व राष्ट्र, राज्य व व्यक्ती.
४. **राज्याच्या उदयाचे सिध्दांत** : शक्ती सिध्दांत, ईश्वरी वरदान सिध्दांत, पितृसत्ताक व मातृसत्ताक सिध्दांत, सामाजिक करार सिध्दांत, विकासवादी सिध्दांत.
५. **राज्याची उत्क्रांती** : कुटुंबसंस्था, जमात व टोळी, पौर्वात्य साम्राज्ये, ग्रीक नगरराज्ये, रोमचे विश्वसाम्राज्य, सरंजामी राज्ये, राष्ट्रराज्ये, राष्ट्रराज्यांचे भवितव्य.
६. **शासनव्यवस्था १** : शासनसंस्थेचे महत्त्व, स्वरूप, प्रकार, शासनसंस्थेचे प्रमुख विभाग, स्थानिक स्वराज्य संस्था.
७. **शासनव्यवस्था २** : राज्यघटना, मूलभूत हक्क व कर्तव्ये, राजकीय पक्ष, दबावगट.
८. सार्वभौमसत्तेची व्याख्या, लक्षणे, प्रकार, मर्यादा, ऑस्टिनचा सार्वभौमत्वाचा सिध्दांत, अनेकसत्तावाद.
९. लोकशाहीची व्याख्या, लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठीचे घटक, लोकशाहीचे गुणदोष.
१०. कल्याणकारी राज्याची व्याख्या, आधुनिक राज्याची कार्ये, कल्याणकारी राज्याची कार्ये, भारत एक कल्याणकारी राज्य.

प्राकृतिक भूगोल - GG-1

१. प्राकृतिक भूगोलाची ओळख - व्याख्या, व्याप्ती, शाखा, प्राकृतिक भूगोलाचे उपयोग, प्राकृतिक भूगोलाच्या अभ्यासाची आवश्यकता.
२. पृथ्वीचे अंतरंग - पृथ्वीचे अंतरंग, शिलावरण, प्रावरण, गाभा अर्वाचीन संकल्पना.
३. भू-वितरणासंबंधीचे सिद्धांत - संतुलन सिद्धांत, वेगेनरचा खंडवहन सिद्धांत, होम्सचा प्रक्रमन प्रवाह सिद्धांत.
४. पर्वत व खंडे यांची निर्मिती - घडीचे पर्वत, हिमालयाचे चार कालखंड, भारतातील पर्वत, पृथ्वीचे संरचनात्मक विभाग, भूमिस्वरूपे, तबक विवर्तन.
५. खडक व खनिजे - खडक व खनिजे यातील फरक, उत्पत्तीनुसार खडकांचे प्रकार, खडकांच्या अभ्यासाची आवश्यकता.
६. भूरूपांची उत्क्रांती - भूकवचातील हालचाली, प्रस्तरभंग, प्रस्तरभंगामुळे निर्माण झालेली भूमिस्वरूपे.
७. भूकंप व ज्वालामुखी - भूकंप, भूकंपाचे भौगोलिक वितरण, भूकंपाचे अंदाज, भाकित व नियंत्रण, ज्वालामुखी क्रिया, ज्वालामुखीचे प्रकार, भूपृष्ठावरील ज्वालामुखीचे भौगोलिक वितरण.
८. विदारण क्रिया - रासायनिक विदारण- प्रकार, कायिक विदारण, जैविक विदारण.
९. नदीचे कार्य - नदीचे कार्य, नदीचे अपक्षरण, भारतातील धबधबे, नदीचे वहन कार्य, नदीचे संचयन कार्य, नदीचे अपक्षरण चक्र.
१०. हिमनद्यांचे कार्य - हिमयुगे, हिमटोप, हिमरेषा, हिमनदी, जगातील प्रमुख हिमनद्या.
११. वाऱ्याचे कार्य - वाऱ्याचे कार्य, पाण्यामुळे वाळवंटात निर्माण होणारी भूमिस्वरूपे, वाळवंटी प्रदेशातील अपक्षरण चक्र, भारतातील वाळवंटी प्रदेश, जगातील वाळवंटी प्रदेश.
१२. सागरी लाटांचे कार्य - समुद्रतटाचे विभाग, पुरोगामी व प्रतिगामी लाटा, सागरी खनन कार्यामुळे निर्माण होणारी भूमिस्वरूपे, सागरी लाटांचे निक्षेपण कार्य.

व्यावहारिक मराठी, गद्यवेचे साहित्यातून समाजदर्शन - MG-1

विभाग क्र. १

१. निबंध लेखन - वैचारिक, चिंतनपर, चर्चात्मक, वर्णनात्मक, कथनात्मक, चरित्रात्मक, आत्मनिवेदनपर, कल्पनाविलासात्मक, ललित.
२. पत्रलेखन - औपचारिक पत्र, विनंती अर्ज, तक्रार अर्ज.
३. जाहिरात लेखन - वृत्तपत्र, नभोवाणी (आकाशवाणी) व दूरदर्शन माध्यमातील जाहिरातलेखन
१. सारांश लेखन

विभाग क्र - २

१. गद्यवेचे - साहित्यातून समाजदर्शन

English-1 (ENG-1)

- Prose - Textual and Non – textual
- A) Textual – 1) Reference to context
2) Short Notes
- B) Non - Textual – Comprehension
- Poetry - 1) Reference to context
2) Answer in brief
- Grammar - 1) Basic sentence structure – Subject, Verb, Object
2) Use of Tenses – Simple – Past, Present, Future, Continuous – Past, Present
3) Parts of Speech – noun, adjective, verb, adverb
4) Use of to be, to have
5) Articles – common use of a, an, the.
6) Basic prepositions – in, on, from, at, to, under, with, between, of, before, after, but, by, for.

- 7) Basic conjunctions – and, or, so, but, because, that
- 8) Types of sentences – statements, assertive, negative, imperative, exclamatory, Question – yes/ no, and who formed only with the inversion. (use of ‘do’ as a helping verb excluded at this level)
- 9) Vocabulary – a) words often confused, homonyms, synonyms, antonyms
b) word formation – with the help of prefixes/ suffixes noun forming
suffixes – tion, ion, ment, ness, aut, ence, ance, er, Adjective forming,
suffixes – ful, ous, ive, able, less, ful, en, y, Prefuxes – forming negatives
– im, in, un

Translation - English into Marathi / Hindi or Vice – versa.

Writing -

- 1) Spelling, Sequencing, Punctuation, Cohesive devices.
- 2) Letter writing – with guidelines – Formal / Request / Complaint
- 3) paragraph building – writing on, for or against of the satement, expansion of ideas.
- 4) Verbal to nonverbal practitioner or vice – versa, pie chart, Tree diagram, flow chart, table, map etc.

Text - Action and Emotion Edited by Department of English, University of Kashmir.

द्वितीय वर्ष

बँकिंग - EG-2

१. बँका - उत्क्रांती, व्याख्या, बँकींग व्यवसाय, भारतातील बँक उत्क्रांती.
२. बँकांचे वर्गीकरण -
 - अ) कार्यात्मक वर्गीकरण - व्यापारी, शेतकी, सहकारी, मध्यवर्ती, बचत, विनीमय, ठेवी व गुंतवणूक बँका
 - ब) संघटनात्मक वर्गीकरण - घटक (एकावयवी) - शाखा, समुह बँक पद्धती, वैशिष्ट्ये, फायदे, तोटे, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका, खाजगी व सहकारी क्षेत्रे, उद्दिष्ट्ये, संघटनात्मक कार्ये.
३. व्यापारी बँकेची कार्ये
 - अ) प्राथमिक कार्ये - ठेवी स्विकारणे, कर्जे देणे, हुंडी व्यवहार इ.
 - ब) दुय्यम कार्ये - पतनिर्मिती, पतनिर्मिती प्रक्रिया, मर्यादा, बँकांचे गुंतवणूक धोरण, व्यापारी बँकांचा ताळेबंद, गुंतवणूक धोरण, सुरक्षितता, रोखता, नफा संकल्पना.
४. ग्राहकांचे प्रकार - वैयक्तीक व संस्थात्मक, पैसे पाठविण्याच्या पद्धती - ड्राफ्ट (धनाकर्ष), टपाल (मेल ट्रान्स्फर), तार (टेलीग्राफीक ट्रान्स्फर), धनादेशाचे प्रकार, खाते उघडणे, चालविणे, बँक ग्राहक संरक्षण.
५. नाणे बाजार व भांडवल बाजार - व्याख्या, फरक. भारतीय नाणे बाजार व भांडवल बाजाराची वैशिष्ट्ये.
६. मध्यवर्ती बँक - कार्ये, पतनियंत्रणाची साधने, गुणात्मक व संख्यात्मक.
विकास बँका - संकल्पना, बँकेतर वित्तीय संस्था, बँक व बँकेतर वित्तीय संस्थातील फरक.
७. व्यापारी बँका - कार्ये
८. बँक लेखाप्रणाली - बचतीवरील व्याजाची आकारणी, आवर्त व मुदत ठेव, सरळ व्याज, चक्रवाढ व्याज, हुंडी वटविणे, कर्ज तारणाची मूल्य निश्चिती.

सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र - ES-1

१. आर्थिक समस्यांचे स्वरूप : दुर्मिळता, निवड, संधी, मूलभूत आर्थिक समस्या, किंमत यंत्रणा, निर्णय घेणारे घटक, मागणी, पुरवठा, बाजार, मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था विरुद्ध केंद्र नियोजित अर्थव्यवस्था.
२. मागणीचा प्राथमिक सिध्दांत : वस्तूबाबत कुटुंबाची मागणी निश्चित करणारे घटक, बाजार मागणीचे वक्र, वक्रावरील बदल विरुद्ध वक्रांचे बदल, मागणीचा सिध्दांत.
३. पुरवठ्याचा प्राथमिक सिध्दांत : पुरवठा मूल्यावर परिणाम करणारे घटक, पुरवठा वक्रातील बदल, बाजार मूल्याचा प्राथमिक सिध्दांत, अतिरिक्त मागणीवक्र निश्चिती, मागणी व पुरवठा वक्रांचा बदल.
४. मागणी व पुरवठा यांची लवचिकता : व्याख्या, अर्थ, मागणीची मूल्य लवचिकता, एकूण खर्चातील व एकूण प्राप्तीतील बदल, उत्पन्न लवचिकता, मागणीची अन्योन्य लवचिकता, पुरवठ्याची लवचिकता.
५. मूल्य सिध्दांताच्या आधारे भविष्य कथन व त्याचा वापर, कमाल मूल्य अधिनियम, किमान मूल्य अधिनियम, करभार, शेतमाल किंमती व उत्पन्न यातील अल्पकालीन चढउतार, स्थिरीकरण योजना.
६. मागणीचा आंतरिक सिध्दांत - पेढीचे स्वरूप, व्यवसाय संघटन, आधुनिक पेढीचा वित्त पुरवठा, तिचा खर्च पेढीच्या संधी मूल्याची मोजणी, घटत्या फलनाचा सिध्दांत-अल्पकाल व दीर्घकाल, कमाल नफा साधणा-या पेढीचा समतोल.
७. पूर्ण स्पर्धेचा सिध्दांत, स्पर्धायुक्त पेढीचे कमाल नफा मिळवून देणारे उत्पादन, पुरवठा-वक्र तयार करणे, स्पर्धात्मक पेढी आणि उद्योग संस्थेचा दीर्घकालीन समतोल.
८. मक्तेदारीचा सिध्दांत - सरासरी आणि सीमांत प्राप्ती, मक्तेदारी सत्तेचे स्वरूप आणि व्याप्ती, अपूर्ण स्पर्धेचे सिध्दांत, वस्तूभेद, अल्पजनांतील स्पर्धा, प्रवेश बंधनाचे सिध्दांत.
९. विभाजनाचा सिध्दांत - वास्तव पार्श्वभूमी, उत्पादन घटकांचे उत्पन्न, पेढी व उद्योगाची उत्पादन घटकांसाठी मागणी, उत्पादनाचे घटक - श्रम, भूमी, भांडवल, संबंधितांना उत्पादन घटकांचा पुरवठा.
१०. उत्पादन घटकांची गतिक्षमता, स्पर्धात्मक बाजारपेठेत उत्पादन घटकांची मूल्यनिश्चिती, आर्थिक खंड आणि बदली उत्पन्न यातील फरक आणि या तुलनेचा मतितार्थ.
११. वेतन आणि सामुदायिक सौदे, श्रमिक बाजारपेठ, संस्था, कामगार संघटनेची चळवळ, उद्दिष्टे व फलप्राप्ती.

१२. व्याज आणि भांडवलावरील प्राप्ती, भविष्यकालीन उत्पन्नाचे सांप्रतचे मूल्य, जिंदगीचे मूल्य, व्याजाचा दर आणि भांडवलावरील प्राप्तीचा परस्पर संबंध, व्याजदर निश्चितीचे घटक, व्याजदर आणि विभाजनाची कार्यपद्धती, व्याजदराची रचना.
१३. विभाजन सिध्दांतावरील टीका, सीमांत उत्पादनक्षमता सिध्दांत, उत्पन्नाचे स्थूल विभाजन.
१४. बाजारांचे परस्परसंबंध : अंशात्मक समतोल सिध्दांत, सामान्य समतोल विवेचन, आदान - प्रदान सारण्या.
१५. अंशलक्षी आर्थिक धोरण: मुक्त बाजाराची अनुकूलता , हस्तक्षेपाबाबत अनुकूलता , अंशलक्षी आर्थिक धोरणाची साधने, कर - आकारणीचे अधिनियम, सार्वजनिक खर्च.

विकासाचे अर्थशास्त्र ES - 2

१. आर्थिक विकास : संकल्पना, स्वरूप, आर्थिक विकास आणि आर्थिक वृद्धी, विकासाची उद्दिष्टे व आवश्यकता, विकासाचे मोजमाप.
२. विकासमार्गातील अडथळे : अविकसित अर्थव्यवस्थांची वैशिष्ट्ये, विकासमार्गातील अडथळे - परकीय राजवटीचा परिणाम, बाजारांची अपूर्णता, दुष्टचक्रांचे अस्तित्व, भांडवलाची कमतरता, सामाजिक - सांस्कृतिक घटक, आंतरराष्ट्रीय घटक
३. आर्थिक विकासाची पूर्वतयारी : विकासाचे आर्थिक घटक, आर्थिकेतर घटक- राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक घटक.
४. विकास प्रक्रियेतील घटक : भांडवल : भांडवलनिर्मिती अर्थ, महत्व, निर्मितीच्या मंद वेगाची कारणे, भांडवलाची मागणी व भांडवलाचा पुरवठा मानवी भांडवल : संकल्पना, विकास आणि भांडवल निर्मिती, मानवी भांडवल निर्मितीतील अडचणी, मानवी भांडवलातील गुंतवणुकीचे निकष, विकसनशील देशातील मनुष्यबळाचा विकास, मानवी संसाधनांचा विकास, शुम्पिटरचा आर्थिक विकासाचा सिध्दांत बचत गुंतवणूक : बचतीच्या प्रेरणा, साधने, संस्था, बचतीचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे, गुंतवणुकीचे निकष तंत्रज्ञान : महत्व, तंत्रज्ञानाची निवड : श्रमप्रधानतंत्र, भांडवलप्रधानतंत्र परकीय मदत : संकल्पना, स्वरूप, परकीय मदतीचे विकास प्रक्रियेतील महत्व, मर्यादा, परकीय मदत आणि भारत
५. संतुलित विकास : तत्त्व आणि सिध्दांत, समतोल अर्थ, रोझेनस्टिन रोडान यांचा व्यापक प्रयत्न सिध्दांत
६. रॅग्नर नर्क्स यांचा भांडवलसंचयाचा सिध्दांत : छुपी बेकारी व संभाव्य बचतक्षमता, प्रा. आर्थर लेविस यांचा अमर्याद श्रमपुरवठ्याद्वारे आर्थिक विकासाचा सिध्दांत
७. असंतुलित विकास : हर्षमन यांचे आर्थिक विकासाचे तंत्र, असंतुलनाचे स्वरूप, असंतुलनाची परिणाकारकता, असंतुलित विकास तंत्र, तत्वाचे परीक्षण, महत्व
८. रोस्टोवचा आर्थिक विकासाच्या वाढीच्या अवस्थांचा सिध्दांत : विविध अवस्था, मूल्यमापन, रोस्टोवचा सिध्दांत व विकसनशील देश
९. आर्थिक विकासातील शासनाची भूमिका : शासनाचा हस्तक्षेप : व्याप्ती, कार्याचे वर्गीकरण

भारतातील सामाजिक समस्या- SG2

१. समाजशास्त्र म्हणजे काय ? समाजशास्त्र व सामाजिक समस्या , सामाजिक समस्येचा अर्थ - स्वरूप - सामाजिक समस्यांविषयक विविध दृष्टीकोन.
२. सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक समस्या : भारतीय पारंपारिक समाज - समाज परिवर्तन - सामाजिक मूल्यातील संस्थात्मक परिवर्तन, भूमिकाधारकातील परिवर्तन - भूमिकाधारकांच्या क्षमता व अभिवृत्तीतील परिवर्तन - शीघ्र सामाजिक परिवर्तन आणि सामाजिक समस्या - हितसंबंधातील आणि मूल्यातील संघर्ष - आधुनिक समस्यांचे स्वरूप.
३. लोकसंख्यावाढीची समस्या : भारतातील लोकसंख्येचे स्वरूप - संख्यात्मक - गुणात्मक, लोकसंख्यावाढीची कारणे, लोकसंख्यावाढ रोखण्यासाठी उपाय, सद्यस्थिती - कुटुंबकल्याण कार्यक्रम.
४. दारिद्र्य आणि बेकारांची समस्या : दारिद्र्याचा अर्थ - भारतातील दारिद्र्याचे व बेकारीचे स्वरूप - शहरी व ग्रामीण भागातील दारिद्र्य - दारिद्र्याची व बेकारीची प्रमुख कारणे, दारिद्र्य, बेकारी व विषमता, दारिद्र्य व बेकारी निर्मूलनासाठी उपाययोजना.
५. कुटुंब विघटनाची समस्या : कुटुंब संघटन - संबंध- व्यवस्था, कुटुंबाची कार्ये - कुटुंब विघटन - कुटुंब विघटनाची कारणे - परिणाम, परित्याग, घटस्फोट, वृद्धांच्या समस्या, सामाजिक विघटन.

६. **वेश्याव्यवसाय** : वेश्यावृत्तीची व्याख्या - पारंपारिक भारतातील वेश्याव्यवसाय - वेश्याव्यवसायाचे स्वरूप, वेश्यांचे वर्गीकरण, वेश्याव्यवसायास कारणीभूत ठरणारे घटक, उपाययोजना.
७. **गुन्हेगारीची समस्या** : गुन्हा म्हणजे काय ? गुन्हेगारांचे वर्गीकरण, गुन्हेगारीस कारणीभूत ठरणारे घटक, बालगुन्हेगार - उपाययोजना.
८. **बालकामगार आणि स्त्री कामगारांची समस्या** : बालकामगार - अर्थ, स्वरूप, प्रमाण - कायद्याने संरक्षण निर्मूलनासाठी उपाय. स्त्री कामगार समस्येचे स्वरूप - कायद्याने संरक्षण, निर्मूलनासाठी उपाय.
९. **भ्रष्टाचाराची समस्या** : ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, व्याख्या - भ्रष्टाचाराविषयी समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन, भ्रष्टाचाराची कारणे - स्वरूप, भ्रष्टाचाराविरोधी यंत्रणा व उपाययोजना.
१०. **मद्यपान व मादक द्रव्यांचे सेवन** : अर्थ - मद्यपान एक प्रक्रिया - मद्यपानाची कारणे - परिणाम, मादकद्रव्य सेवन - मादकद्रव्यांचे प्रकार - मादकद्रव्य सेवनाची कारणे - प्रतिबंधक उपाय.
११. **जातिवादाची समस्या** : भारतातील जातिवादाचे स्वरूप, मागास जाती, अस्पृश्यता निवारणाचे प्रयत्न, आधुनिक समाजातील जातिवादाची समस्या का बनते ?
 अ) सामाजिक गट निर्मितीला व निष्ठेला आधार बनून जात ही मुक्त समाजाच्या वाढीला अडथळा बनते.
 ब) कनिष्ठ व निकृष्ट स्तरावरच्या जातिविरुद्धच्या भेद-भावनेने शोषणाला, दबावाला, वैयक्तिक स्वातंत्र्यवाद्याला चालना मिळते.

समाजशास्त्रीय विचारवंत- SS1

१. **समाजशास्त्रीय विचारांची ओळख** : सामाजिक विचार म्हणजे काय ? सामाजिक विचारांची वैशिष्ट्ये - सामाजिक सिद्धांताचे महत्त्व - समाजशास्त्रीय व्याख्या व स्वरूप - समाजशास्त्रीय सिद्धांतांची निर्मिती.
२. **ऑगस्ट कॉम्ट** : ओळख - सामाजिक विकासाच्या तीन अवस्था - विज्ञानाचे वर्गीकरण - समाजशास्त्र एक नवीन विज्ञान - समाजशास्त्राची अभ्यासपद्धती - सामाजिक स्थितीशीलता आणि गतिशीलता - (Social Statics and Dynamics) धर्मविषयक विचार - स्त्रीविषयक विचार - कॉम्टच्या विचारांचे मूल्यमापन.
३. **कार्ल मार्क्स** : ओळख - ऐतिहासिक भौतिकवाद - वर्गसिद्धांत - वर्गसंघर्ष - दुरावा - मार्क्सच्या विचारांचे मूल्यमापन.
४. **हर्बर्ट स्पेन्सर** : ओळख - उत्क्रांतीविषयक विचार - समाजाचा सेंद्रिय सिद्धांत - समाज आणि जीव यातील साम्यभेद - समाजाचे प्रकार - सैनिकी समाज - औद्योगिक समाज, स्पेन्सरच्या विचारांचे मूल्यमापन.
५. **एमिल डरखीम** : ओळख, डरखीमचे पद्धतीशास्त्र - श्रमविभाजन - आत्महत्या - धर्मविषयक विचार - डरखीमच्या विचारांचे मूल्यमापन.
६. **मॅक्स वेबर** : ओळख - वेबरची समाजशास्त्राची व्याख्या - नैसर्गिक विज्ञान - सामाजिक विज्ञान आणि मूल्य संदर्भ - आदर्श नमुना पद्धत - कार्यकारण संबंध आणि संभाव्यता - वेबरचे वर्गविषयक विचार - आधिकारांचे प्रकार - नोकरशाहीविषयक विचार - धर्मविषयक विचार - वेबरच्या विचारांचे मूल्यमापन.
७. **चार्ल्स कूले** : ओळख - प्रतिबिंबित स्वत्वाची कल्पना - समाजाविषयीचा जैविक दृष्टीकोन - प्राथमिक समूह - समाजशास्त्रीय पद्धती - सामाजिक प्रक्रिया - कूलेच्या विचारांचे मूल्यमापन.
८. **विल्फ्रेड परोटो** : ओळख - वैज्ञानिक समाजशास्त्राची परोटोची कल्पना - समाजविषयक संकल्पना - तर्कसंगत आणि तर्कविरुद्ध कृती - अवशिष्ट घटक (Residues) भ्रंत तर्क (Derivations) तर्कसंगत सिद्धांताचे दोन प्रकार - व्यक्तिनिष्ठ इच्छा आणि वस्तुनिष्ठ परिणाम - शिष्टजनांचे अभिसरण सिद्धांत - सामाजिक उपयुक्तता - समूहाची आणि समूहासाठी - परोटोच्या विचारांचे मूल्यमापन.
९. **पिट्रीम सोरोकीन** : ओळख - समाजशास्त्राचे स्वरूप आणि अभ्यासपद्धती - आंतरक्रियांचे प्रकार - संस्कृतीचे प्रकार - सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत - क्रांतीचे समाजशास्त्र - सोरोकीनच्या विचारांचे मूल्यमापन.

ग्रामीण आणि नागरी समाजशास्त्र - SS 2

१. **ग्रामीण समाजशास्त्र ओळख** : ग्राम म्हणजे काय, विविध काळातील ग्रामीण समाजाचे स्वरूप, ग्रामीण समाजशास्त्र अर्थ, ग्रामीण समाजशास्त्र उत्पत्ती व विकास, ग्रामीण समाजशास्त्राचे अध्ययन क्षेत्र, ग्रामीण समाजशास्त्राचे महत्त्व
२. **नागरी समाजशास्त्राची ओळख** : नगराचा अर्थ, नागरी समाजशास्त्र व्याख्या, उदय व विकास, नागरी समाजशास्त्र व्याप्ती, प्राचीन भारतातील नागरीकरण, ब्रिटिश काळातील व विसाव्या शतकातील नागरीकरण
३. **ग्रामीण व नागरी समुदाय** : वैशिष्ट्ये, फरक, ग्रामीण नागरी सातत्य

४. **स्थलांतर** : स्थलांतराचे नियम, प्रकार, स्थलांतराच्या अभ्यासाचे महत्त्व
५. **ग्रामीण जात व वर्ग** : अर्थ, वैशिष्ट्ये, भारतातील ग्रामीण जीवनात जातीचा प्रभाव, जातीव्यवस्थेत होत असलेली स्थित्यंतरे, ग्रामीण वर्गव्यवस्था.
६. **ग्रामीण कुटुंब व कुटुंबाची बदलती भूमिका** : ग्रामीण कुटुंब रचना, वैशिष्ट्ये, कुटुंबवाद, आप्तसंबंध व्यवस्था, ग्रामीण संयुक्त कुटुंबातील बदल, कार्यान्वित कुटुंबाची संकल्पना
७. **ग्रामीण धर्म** : अर्थ, धार्मिक श्रद्धा, ग्रामीण जीवातील धर्माची भूमिका, वैशिष्ट्ये
८. **ग्रामीण अर्थव्यवस्था** : बलुतेदारी, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतातील भूमिव्यवस्था, स्वातंत्र्योत्तर काळातील उपाय, ग्रामीण लघु व कुटीर उद्योगधंदे, जमीन व राज्यसत्ता
९. **ग्रामीण शासनव्यवस्था** : समुदाय विकास, अर्थ प्रेरणा, समुदाय विकास योजनेची उद्दिष्टे, स्वरूप, योजनेची अंमलबजावणी, ग्रामीण जीवनातील प्रभाव, समुदाय विकास योजनेतील त्रुटी.
१०. **सहकारी चळवळ** : अर्थ, वैशिष्ट्ये, व्याप्ती, सहकारी चळवळीचे मूल्यमापन
११. **औद्योगिकीकरण आणि नागरीकीकरण** : औद्योगिकीकरण नागरीकीकरण परस्पर संबंध, औद्योगिकीकरणपूर्व व औद्योगिक नगर, २० व्या शतकातील नागरीकरण, नागरी प्रतिमाने.
१२. **नागरी सामाजिक संरचना** : कुटुंब, विवाह, स्त्रीकरण, धर्म, शिक्षण
१३. **भारतातील नागरीकरणाचा परिणाम** : कुटुंब, विवाह, स्त्रीकरण, धर्म, शिक्षण
१४. **भारतातील नागरीकरणाच्या प्रमुख समस्या** : गलिच्छ वस्त्या व झोपडपट्ट्या, भिकारीवृत्ती, बेकारीचे सामाजिक परिणाम
१५. **नागरी स्थानिक शासनव्यवस्था व नगरांची कार्ये**
१६. **नगर नियोजन आणि नगरांचे भवितव्य**

आधुनिक जगाचा इतिहास (इ.स १४५० ते १९११) - HG 1

१. **सरंजामशाहीचा - हास व आधुनिक युगाचा उदय** - प्रबोधनाचे युग / वैचारिक जागृती. प्रेरणा व विविध क्षेत्रातील बदल, धर्मसुधारणा, भौगोलिक शोध
२. **क्रांती युग** : औद्योगिक क्रांती - अर्थ व स्वरूप, औद्योगिक क्रांती इंग्लंडमध्ये सुरु होण्याची कारणे, औद्योगिक क्रांतीची वाटचाल व प्रसार, परिणाम. अमेरिकन क्रांती- कारणे, वाटचाल व परिणाम. फ्रेंच क्रांती - कारणे, वाटचाल व परिणाम.
३. **आधुनिक साम्राज्यवाद** - अर्थ व स्वरूप, आशिया खंडातील साम्राज्यवाद, अफ्रिका खंडातील साम्राज्यवाद, आधुनिक साम्राज्यवादाचे परिणाम व सद्यःस्थिती.
४. **राष्ट्रवाद** - अर्थ, उदय व विकास. इटलीचे एकीकरण - समस्या, पार्श्वभूमी, एकीकरणाचे टप्पे. जर्मनीचे एकीकरण - समस्या, पार्श्वभूमी, एकीकरणाचे टप्पे. आशिया व अफ्रिका खंडातील राष्ट्रवादी चळवळी- उदय व विकास, आफ्रिकेच्या ऐक्याचे प्रयत्न.
५. **साम्यवाद व रशियन क्रांती** - कारणे, वाटचाल, परिणाम व मूल्यमापन.
६. **संघर्षाचे युग** - बाल्कन प्रश्न व पहिले महायुद्ध:कारणे, युद्ध, तह व परिणाम. (थोडक्यात), हुकूमशहांचा उदय व दुसरे महायुद्ध - कारणे, युद्ध, व परिणाम.
७. **आंतरराष्ट्रीय सहजीवन-राष्ट्रसंघ-उद्दिष्टे, रचना, यशापयश.**, संयुक्त राष्ट्रसंघटना-पार्श्वभूमी, उद्दिष्टे, रचना, यशापयश.
८. **शीतयुद्ध** - संकल्पना, कारणे, अवस्था व शेवट.

प्राचीन भारत (इ.स १२०० पर्यंत)- HS 1

१. **इतिहास संकल्पना** - अर्थ, महत्त्व, हेतू, वैशिष्ट्ये व संदर्भसाधने - विशेष अभ्यास, प्राचीन भारताच्या इतिहासाची संदर्भसाधने.
२. **हडप्पा संस्कृती** - उदय, व्याप्ती, वैशिष्ट्ये, समाजजीवन व न्हास
३. **वैदिक संस्कृती** - आर्यांचा उदय - मते, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन, वाङ्मयाचा परिचय.
४. **इ.स पूर्व सहाव्या शतकातील परिवर्तन** - आर्थिक बदल - लोह तंत्रज्ञान, शेती व व्यापाराचा विकास, शहरीकरण, धार्मिक परिवर्तन - जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव.
५. **साम्राज्यवादाचा उदय** - महाजनपदे, पर्शियन व ग्रीक आक्रमणे, मौर्य साम्राज्याचा उदय, सम्राट अशोक, विस्तार, प्रशासन, समाजजीवन, मौर्योत्तर कालखंड - शुंग, कण्व, कुशाण.

६. दक्षिण भारत - संगम (कालखंडातील) वाड.मय, संगम कालखंड -चेर, पांड्य, चोळ, सातवाहन कालखंड - राजकीय, सामाजिक व आर्थिक जीवन.
७. गुप्त व गुप्तोत्तर कालखंड - गुप्त कालखंड - राजकीय, सामाजिक व आर्थिक जीवन, वाकाटकांचे योगदान, परकिय आक्रमणे, चालुक्य, पल्लव व वर्धन घराण्यांचे योगदान, संरजामशाहीचा (सामंतशाहीचा) उदय.
८. नवीन राज्यांचा उदय व संघर्ष - राष्ट्रकूट, पाल, प्रतिहार, रजपुतांचा उदय, इस्लामचे आगमन, विस्तीर्ण भारत.

मराठ्यांचा इतिहास (इ.स. १६३० ते १८१८) HS 2

१. मराठ्यांच्या इतिहासाची संदर्भसाधने
२. मराठी राज्याचा उदय - कारणीभूत घटक, शिवाजीमहाराजांचे कार्य : स्वराज्याची स्थापना (१६४६ ते १६५९), मराठी सत्तेचे दृढीकरण (इ.स. १६५९ ते १६७४), राज्याभिषेक व अखेरचे पर्व (इ.स. १६७४ ते १६८०)
३. संभाजीचे कार्य आणि मराठ्यांचा स्वातंत्र्यलढा
४. मराठी सत्तेचा विकास - पार्श्वभूमी (इ.स.१७०७ ते १७१९), सनदा : चौथाई, सरदेशमुखी व स्वराज्य, मराठामंडळ, पहिल्या बाजीरावाचे विस्तारवादी धोरण, उत्तर भारताबाबतचे धोरण
५. पानिपतचे युद्ध व मराठा (सत्तेच्या) वर्चस्वाच्या पुनर्स्थापनेचे प्रयत्न (इ.स.१७६१ ते १७९५)
६. मराठी सत्तेचा न्हास - (इ.स. १७९५ ते १८१८) न्हासाची कारणे
७. मराठेकालीन प्रशासन व्यवस्था
८. मराठी सत्तेच्या कालखंडातील समाजजीवन- (समाजरचना, स्त्रियांची स्थिती, धार्मिक जीवन, शिक्षणव्यवस्था, आर्थिक स्थिती)

भारताचे स्थानिक स्वराज्य शासन - PG- 2

१. स्थानिक स्वराज्य संस्था : अर्थ व महत्त्व
२. स्वतंत्र भारतातील लोकशाही विकेंद्रीकरण :
 - अ) संकल्पना व अर्थ
 - ब) लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या समित्या :
 - i) बलवंतराय मेहता समिती
 - ii) वसंतराव नाईक समिती
 - iii) पी.बी.पाटील समिती
 - क) ७३ वी घटनादुरुस्ती , ७४ वी घटनादुरुस्ती
३. महाराष्ट्रातील पंचायत राज संस्था : अ) संरचना, ब) अधिकार, क) कार्ये ड) उत्पन्नाची साधने :
 - i) जिल्हा परिषद, ii) तालुका पंचायत समिती, iii) ग्रामपंचायत
४. महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था :
 - i) महानगरपालिका, ii) नगरपालिका
 - iii) इतर नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची संरचना, अधिकार, कार्ये आणि उत्पन्नाची साधने
५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील नियंत्रण
६. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील निवडणूक प्रक्रिया व नेतृत्व, स्त्रियांना ३०% राखीव जागा
७. मूल्यमापन
८. महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका व योगदान
 - i) पंचायत राज संस्था, ii) नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था :

भारताचे शासन आणि राजकारण - PS1

१. भारतीय राज्यघटनेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वैशिष्ट्ये.
२. भारतीय संविधान : उद्देश, राज्यघटनेचे तत्वज्ञान
३. नागरिक व राज्य : मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये, प्रौढ मताधिकार
४. भारतीय संघराज्यपद्धती : सत्तेची विभागणी, केंद्र- राज्य संबंध, आणीबाणीविषयक तरतुदी
५. घटनादुरुस्ती : घटनादुरुस्तीच्या पद्धती, घटनादुरुस्त्या, घटनादुरुस्त्यांचे परीक्षण
६. केंद्र सरकारची रचना : कार्यकारी मंडळ, राष्ट्रपती, पंतप्रधान, मंत्रिमंडळ

७. **विधीमंडळ** : संसद व संसदेची रचना, कार्ये व स्थान
८. **न्यायमंडळ** : सर्वोच्च न्यायालय, रचना, कार्ये व स्थान, न्यायालयीन पुनर्विलोकन - मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात, स्वरूप व कार्ये यांचे विवेचन
९. **राज्य सरकारची रचना** : कार्यकारी मंडळ, विधीमंडळ, न्यायमंडळ
१०. **भारतातील सार्वत्रिक निवडणुका** : पद्धती, प्रक्रिया, व प्रवाह
११. **घटकराज्यातील राजकीय प्रवाह (१९५२-७७ मार्च) पक्षसंघर्ष व सत्तावाटप**
१२. **मार्च १९७७ नंतरचे घटकराज्यातील राजकीय प्रवाह** : आणीबाणी, अलीकडील राजकीय बदल
१३. **भाषेचे राजकारण** : हिंदी व अहिंदी भाषिक राज्ये, केंद्राचे धोरण व कार्ये
१४. **जातीचे राजकारण** : भारतातील जात व राजकारण, महाराष्ट्रातील जात व राजकारण
१५. **नियोजन** : भारतातील नियोजन मंडळाचे स्थान व कार्ये, पंचवार्षिक योजनांची उद्दिष्टे, योजनांची कार्यवाही
१६. **भारतातील सनदी सेवा** : नोकरशाही, भरती, भरतीचे प्रकार, राजकीय नेत्यांशी संबंध
१७. **भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था** : जिल्हा, तालुका व ग्राम इ. पातळीवर

भारतीय राजकीय विचारवंत -PS-2

१. **राजा राममोहन रॉय** - राजा राममोहन रॉय यांचे राजकीय, सामाजिक व धार्मिक, हक्कासंबंधी, कायदाविषयक, शिक्षणविषयक, आर्थिक विषयक, राज्यविषयक इ. विचार
२. **न्या.महादेव गोविंद रानडे** - न्या.रानडे यांचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, व्यक्तिस्वातंत्र्य व व्यक्तीचे हक्क, राज्यविषयक इ. बाबतचे विचार, न्या.रानडे यांचा राजकीय उदारमतवाद
३. **लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक** - लोकमान्य टिळक यांचे सामाजिक, राजकीय, ब्रिटिश सत्तेसंबंधी इ. विचार, राष्ट्रीय चळवळीच्या आंदोलनाचे मार्गासंबंधी विचार, लो. टिळक भारतीय असंतोषाचे जनक
४. **मोहनदास करमचंद गांधी** - म.गांधी यांचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विचार, सत्य व अहिंसा - सत्याग्रह इ.संकल्पना, धर्म व राजकारण याबाबतचा दृष्टिकोन
५. **डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर** - डॉ.आंबेडकर यांचे राजकीय, सामाजिक, अस्पृश्यतेसंबंधी, समाजवादासंबंधी इ.बाबत विचार
६. **डॉ.राममनोहर लोहिया** - डॉ.लोहिया यांचे राजकीय, स्वातंत्र्याविषयी, समतेविषयी, समाजवादाविषयी इ. बाबत विचार

कृषी भूगोल - GG2

१. **कृषी भूगोलाची ओळख** - व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, मुख्य हेतू., भारताच्या अर्थव्यवस्थेत शेतीचे महत्त्व, कृषी भूगोलाच्या अध्ययन पद्धती, कृषी भूगोलाचे महत्त्व, कृषी भूगोलाचा विकास.
२. **कृषीवर व्यवसायावर परिणाम करणारे घटक** - प्राकृतिक घटक, आर्थिक घटक, सामाजिक घटक.
३. **कृषीचे प्रकार-शेतीच्या पद्धती व प्रकार -१)** सखोल शेती **२)** व्यापारी शेती, **शेतीचे प्रकार- १)** मागासलेली शेती **अ)** स्थलांतर उदरनिर्वाह शेती **ब)** मागासलेली स्थायिक शेती **२)** सखोल उदरनिर्वाह शेती **३)** मिश्र शेती **४)** मळ्याची शेती.
४. **भारतीय शेतीच्या समस्या** - भारतीय शेतीच्या नैसर्गिक, आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक समस्या, - शेतीवर आधारित भारतीय उद्योगधंदे, - भारतीय शेतीचे भवितव्य, - राष्ट्रीय धोरण
५. **प्रमुख पिके व जागतिक वितरण** - भात, गहू, कापूस, चहा, ऊस, - पिकांच्या वाढीसाठी आवश्यक असणारी परिस्थिती - जागतिक वितरण.

वस्ती भूगोल - GS1

१. **वस्ती भूगोलाची ओळख** - व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, मानवी वस्तीचा आरंभ, वस्ती भूगोलाच्या अभ्यासाचे उद्देश, शहरी व ग्रामीण वस्त्या.
२. **शहरी व ग्रामीण वस्तीवर परिणाम करणारे घटक** - ग्रामीण वस्त्यांची उत्क्रांती, ग्रामीण वस्त्यांच्या स्थान निश्चितीवर परिणाम करणारे घटक - प्राकृतिक, सामाजिक व आर्थिक. नागरी वस्ती - नागरी वस्तीच्या न्हासावर परिणाम करणारे घटक, प्राकृतिक, सामाजिक व आर्थिक.
३. **ग्रामीण व शहरी वस्त्यांचे आकार व कार्ये** - ग्रामीण वस्ती, ग्रामीण वस्तीची वैशिष्ट्ये, ग्रामीण वस्त्यांचे आकार, ग्रामीण वस्त्यांची कार्ये, ग्रामीण वस्त्यांच्या कार्याची वैशिष्ट्ये., नागरी वस्त्यांचे आकृतिबंध, नागरी वस्त्यांची कार्ये, केंद्रीत वस्त्या व केंद्रीकरण - वस्त्यांच्या केंद्रीकरणास कारणीभूत घटक - प्राकृतिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय.

केंद्रीय वस्त्यांची वैशिष्ट्ये. विकेंद्रीय वस्त्या व केंद्रीकरण - वस्त्यांच्या केंद्रीकरणास कारणीभूत घटक - प्राकृतिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय.

४. भारतातील ग्रामीण घरांचे प्रकार - घरांचे प्रकार - सधन, विखुरित, संमिश्र, खंडित, ग्रामीण घरबांधणी साहित्य, भारतातील घरांचे प्रकार, महाराष्ट्रातील घरांचे प्रकार.
५. भारतातील प्रमुख शहरे - भारतातील नगरांची वैशिष्ट्ये, भारतातील प्रमुख शहरे - दिल्ली, मुंबई, कलकत्ता, पुणे, बंगलुरु.

साधन संपत्ती आणि पर्यावरण - GS2

१. साधनसंपत्तीची ओळख- व्याख्या, अर्थ, स्वरूप, साधनसंपत्तीचा विनीयोग - न्हास, साधनसंपत्तीचे वर्गीकरण.
२. जंगल संपत्ती - जंगल एक साधनसंपत्ती, जंगलाचा उपयोग व अतिवापर, वनसंवर्धन, वनसंवर्धनासाठी उपाय निर्वनीकरण, निर्वणीकरणाचे पर्यावरणीय परिणाम. अरण्ये - विषुववृत्तीय अरण्ये, मोसमी हवामानातील अरण्ये, सुचिपणी अरण्ये.
३. उर्जा संपत्ती - उर्जा, उर्जा साधनाचे महत्त्व, उर्जासाधनांचे वर्गीकरण, विनाशी व अविनाशी उर्जा साधनांचे जागतिक वितरण, विनाशी उर्जासाधनांचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम.
४. लोकसंख्या - मानवी गुणवत्ता- एक संपत्ती, विकसन देशातील लोकसंख्या वाढीच्या समस्या, आर्थिक विकासावर लोकसंख्या वाढीचे परिणाम, लोकसंख्या वितरणावर परिणाम करणारे घटक.
५. पर्यावरणाची ओळख - व्याख्या, व्याप्ती, स्वरूप, पर्यावरण अभ्यासाचे महत्त्व, जनजागृतीची आवश्यकता, पर्यावरणशास्त्राचे महत्त्व, पर्यावरण सतर्कतेची गरज.
६. प्रदूषण- प्रदूषके, हवा प्रदूषण, व्याख्या, हवा प्रदूषणाचे वर्गीकरण, हवा प्रदूषणाची कारणे व परीणाम, आम्ल पर्जन्य, हवा प्रदूषणाचे उपाय. जलप्रदूषण- व्याख्या, जलप्रदूषणाची उगमस्त्रोत, जलप्रदूषणाचे परिणाम. जलप्रदूषणाच्या समस्यांवर उपाय. ध्वनी प्रदूषण- व्याख्या, ध्वनी प्रदूषणाचे उगमस्त्रोत, ध्वनी प्रदूषणाची परिणाम, ध्वनी प्रदूषणावर उपाय.

मराठी - MG-2

१. शबरी	-	विभावरी शिरुरकर
२. विशाखा	-	कुसुमाग्रज
३. व्यक्ती आणि वल्ली	-	पु. ल. देशपांडे

English General -2 (ENG-2)

- PROSE** :- **Textual and Non textual.**
1. Textual
 - a. Answer in brief.
 - b. Short Note
 2. Non-textual Comprehension.
- GRAMMER** :- 1. Accuracy of expression
- a. Use of Passive Voice
 - b. Use of Indirect Narration
2. Simple, complex and Compound Sentence
 3. Anomalous finites
 4. Finding the word with the required shade of meaning with the help of treasures.
- TRANSLATION** :- English into Marathi / Hindi and Vice-Versa.
- WRITING** :- 1. Summary Writing
2. Letter Writing- Formal- Application / Complaint
 3. Report Writing .
 4. Paragraph Writing
- EXPANSION OF IDEAS**
- TEXT** :- 'The Refugee and other stories' edited by A. S. Balakrishnan and A. George.

तृतीय वर्ष

कृषि अर्थशास्त्र EG-3

१. अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे स्थान : अविकसीत देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राची वैशिष्ट्ये, शेती व्यवसायातील धोके व अनिश्चितता.
२. उत्पादन व उत्पादकता : उत्पादकता कमी असण्याची कारणे तांत्रिक व संस्थात्मक घटक, उत्पादकता वाढीसाठी उपाय, उत्पादन व उत्पादकता प्रवृत्ती, शेती क्षेत्रातील वाढीचा दर, उत्पादकतेतील प्रादेशिक भिन्नता.
३. जमीन सुधारणा : संकल्पना, तांत्रिक व संस्थात्मक सुधारणा, भारतातील जमीनविषयक सुधारणांचे यशापयश.
४. कृषि विपणन : विपणन कार्य - भारतातील विपणन व्यवस्थेचे धोरण - दोष - उपाय.
५. कृषि वित्तपुरवठा : कृषि वित्तपुरवठ्याचे महत्त्व, कृषि वित्तपुरवठ्याचे मार्ग, बिगरसंस्थात्मक मार्ग - नातेवाईक - सावकार - व्यापारी - दलाल इ. संस्थात्मक मार्ग - सहकारी बँका, व्यापारी बँका, प्रादेशिक व ग्रामीण बँका, नाबार्ड.
६. शेतमाल किंमती : महत्त्व, किंमतीतील चढ - उतारावर परिणाम करणारे घटक, याबाबतच्या भारतातील समस्या व धोरण.
७. पिक विमा योजना : दुष्काळ व इतर नैसर्गिक संकटे यावरील उपाय.
८. शेतमजूर : शेतमजूराची वैशिष्ट्ये, शेतमजूरांचे सामाजिक स्थान, शेतमजूरांचे उत्पन्न, राहणीमानाचा दर्जा, कर्जबाजारीपणा, निवारा इ. बाबतची अवस्था.

समग्रलक्षी अर्थशास्त्र ES-3

१. राष्ट्रीय उत्पन्न : विविध संकल्पना - स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न, स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, दरडोई उत्पन्न - राष्ट्रीय उत्पन्न मोजण्याच्या पद्धती, मोजताना येणाऱ्या अडचणी.
२. उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
अ) उद्योगसंस्था व कुटुंबसंस्था यांच्यातील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह. ब) उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहातील आदाने-प्रदाने, बचत आणि गुंतवणूक, कर आणि सार्वजनिक खर्च, आयात आणि निर्यात.
३. पूर्ण रोजगाराचे सनातनवादी सिद्धांत : केन्सची त्यावरील टीका. केन्सचा रोजगारविषयक सिद्धांत .
४. उपभोग व बचत फलन.
अ) एकूण, सरासरी व सीमांत उपभोग व बचत प्रवृत्ती. ब) उपभोग फलनावर परिणाम करणारे घटक. क) गुणक
५. गुंतवणूक फलन - अ) स्थूल आणि निव्वळ गुंतवणूक संकल्पना. स्वायत्त आणि उत्तेजनात्मक गुंतवणूक. ब) प्रवेग तत्व. क) गुंतवणूक प्रकल्पाचे मूल्यमापन, प्रचलित मूल्य व भविष्यकालीन उत्पन्न प्रवाह.
६. पैसा - अ) स्वरूप, व्याख्या, घटक ब) व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची भूमिका. क) मध्यवर्ती बँकेचे पतनियंत्रण.
७. पैशाचा पुरवठा - अ) M-१ व M-३ संकल्पना. ब) व्यापारी बँकांची पतनिर्मितीची भूमिका क) मध्यवर्ती बँकेचे पतनियंत्रण.
८. पैशाची मागणी
अ) फिशरचा चलन संख्यामान सिद्धांत ब) केंब्रिजचा रोख शिल्लक दृष्टीकोन- मार्शल, पिगु, रॉबर्टसन आणि केन्स.
९. व्यापारचक्रे-
अ) अर्थ- वैशिष्ट्ये- व्यापारचक्राच्या अवस्था. ब) व्यापारचक्राचे सिद्धांत- शुंपिटर
१०. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी- उद्दिष्टे, कार्ये- विशेष उच्च अधिकार, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व भारत. सुवर्ण चलन पद्धती- प्रकार-फायदे-तोटे. न्हासाची कारणे.

आर्थिक विचारांचा इतिहास ES-4

१. आधुनिक अर्थशास्त्राचा प्रारंभ : व्यापारवाद, उदयाची कारणे, वैशिष्ट्ये.
२. निसर्गवाद : व्यापारवादाविरुद्धची प्रतिक्रिया - निर्हस्तक्षेपाचे धोरण - कने यांचा संपत्ती संचलनाचा आराखडा.
३. अँडम स्मिथ : अर्थशास्त्राचा जनक, सनातनवादी विचारांचा संस्थापक - श्रमविभागणी, आर्थिक स्वातंत्र्य, खुला व्यापार, राज्याची भूमिका याविषयीचे स्मिथचे विचार.

४. **माल्थस** : लोकसंख्या विषयक सिद्धांत.
५. **रिकाडो** : खंड सिद्धांत, श्रम आणि मूल्य यांच्यातील संबंध.
६. **समाजवाद** : स्वप्नाळू समाजवाद.
७. **कार्ल मार्क्स** : भांडवलशाहीवर टीका, श्रमिकांची पिळवणूक, वर्ग युद्ध, भांडवलशाहीचे भवितव्य, अतिरीक्त मूल्य सिद्धांत
८. **फ्रेडरीक लिस्ट** : उत्पादक शक्ती संकल्पना - खुल्या व्यापाराचे धोरण.
९. **मील** : उत्पादन, मूल्य, वितरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार इ. बाबतचे विचार.
१०. **शुंपीटर** : नवप्रवर्तन, नवप्रवर्तकाची भूमिका.
११. **जॉन रॉबिन्सन, चेंबरलीन** : मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा.
१२. **केन्स** : रोजगाराचा सामान्य सिद्धांत, आधुनिक आर्थिक धोरण.
१३. **भारतातील आर्थिक विचार** : कौटिल्य, दादाभाई नौरोजी, रानडे, गोखले, म. गांधी, डॉ. आंबेडकर, अमर्त्य सेन.

भारतीय समाज SG- 3

१. ब्रिटिशपूर्व भारतीय समाजाचा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीकोनातून अभ्यास.
२. ब्रिटिशकालीन भारतीय समाज, ब्रिटिश सत्तेचे परिणाम.
३. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आर्थिक, सामाजिक व राजकीय जीवनाची रुपरेषा.
४. भारताची लोकसंख्या, स्वातंत्र्योत्तरकालीन दारिद्र्य व बेकारी इ. समस्या.
५. भारतातील समाजव्यवस्था, विवाह, कुटुंब, धर्म, जातिव्यवस्था.
६. भारतातील अनुसूचित जाती-जमातींचा विकास, त्यांच्या समस्या.
७. भारतातील स्त्री- आर्थिक, सामाजिक, राजकीय स्थान, त्यांच्या समस्या.
८. भारतातील शिक्षणव्यवस्था- स्वरूप व समस्या.
९. भारतीय समाज- विविधतेतून एकता.

सामाजिक संशोधन पद्धती - SS 3

१. सामाजिकशास्त्रातील संशोधन, शास्त्र व विज्ञान, शास्त्राची वैशिष्ट्ये, प्रकार, सामाजिकशास्त्राचे स्वरूप, समाजशास्त्रीय संशोधन, सामाजिकशास्त्रातील वैज्ञानिक अभ्यासपद्धती, वैज्ञानिक अभ्यासपद्धतीच्या मर्यादा.
२. तथ्ये, सिद्धांत परस्परपूरकता.
३. गृहीतकृत्ये - व्याख्या, वैशिष्ट्ये, स्रोत, प्रकार, महत्त्व, उपयोगिता, आदर्श उपयोगी गृहीतकांची वैशिष्ट्ये, निर्मितीतील समस्या, विकास चाचणी, सिद्धांताच्या निर्मितीत भूमिका, उपयोगातील धोके.
४. सामाजिक घटनांचे स्वरूप व सामाजिक विज्ञान, सामाजिक घटनांच्या स्वरूपाची वैशिष्ट्ये.
५. संशोधन आराखडा - अर्थ, वैशिष्ट्ये, आवश्यक घटक, आराखड्याचे उद्देश, आवश्यकता पायऱ्या, आदर्श आणि व्यवहार्य संशोधन आराखडाघटक, संशोधन आराखड्याचे प्रकार.
६. तथ्य संकलनाच्या पद्धती, प्राथमिक व दुय्यम सामग्री मिळवण्याच्या पद्धती.
७. निरीक्षण तंत्र, मुलाखत तंत्र, प्रश्नावली, अनुसूची, नमुना निवडीचे तंत्र.
८. संशोधनाच्या पद्धती
९. तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन
१०. सामाजिक सांख्यिकी आणि तथ्यांचे चित्र व रेखाचित्रांद्वारे / आलेखाद्वारे सादरीकरण
११. संशोधन अहवाल.

औद्योगिक समाजशास्त्र - SS4

१. **औद्योगिक समाजशास्त्र** - व्याख्या, स्वरूप, अभ्यासविषय व व्याप्ती महत्त्व.
२. **औद्योगिक संघटन** - व्यवस्थापन, संघटना - व्याख्या, सिद्धांत, महत्त्व, प्रकार, उद्योगधंद्यातील आधिकारी तंत्र - व्याख्या, स्वरूप, वैशिष्ट्ये, रचना - रेखांकित संघटना, कार्यवादी संघटना, समिती संघटना.
३. **औद्योगिक संघटन** - औद्योगिक व्यवस्थापन, कार्यकारी वर्ग - भूमिका, कार्ये, अकांक्षा, समस्या, मध्यमस्तरीय प्रशासन
४. **औद्योगिक संघटन** - कामगार व त्यांची भूमिका, कामगार भूमिकेचे विभाग, कामगारांच्या आकांक्षा, कामगारांच्या भूमिकेवर येणारे ताण.

५. **औद्योगिक व्यवस्थापन** - कामगार संघटना - उदय, व्याख्या, स्वरूप, आवश्यकता, उद्देश, मार्ग, कार्ये, रचना व प्रकार, भारतातील कामगार संघटना चळवळीचा उदय व विकास, दोष व प्रगतीतील अडथळे, भारतात कामगार संघटना समर्थ बनविण्यासाठी उपाययोजना, आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना.
६. **कामगार संघटना व मालक यांचे संबंध** - संघर्षाच्या काळात कामगार संघटनांचे व मालकांचे डावपेच, सामूहिक करार.
७. **भारतातील औद्योगिक संबंध** - अर्थ, महत्त्व, आवश्यक बाबी, इतिहास, औद्योगिक कलह - प्रमाण व कारणे, परिणाम, औद्योगिक कलह सोडविण्याचे उपाय, भारतातील औद्योगिक कलह कायदे.
८. **भारतातील सामाजिक सुरक्षितता** - अर्थ, आवश्यकता, योजना, भारतातील योजना.

मध्ययुगीन भारत (इ.स. १२०० ते १७६५) HG 3

१. **सुलतानशाहीची स्थापना व दृढीकरण** - पूर्व परिस्थिती व गुलाम घराणे.
२. **सुलतानशाहीचा साम्राज्यविस्तार** - खलजी - लष्करी कामगिरी, प्रशासन, आर्थिक सुधारणा. तुघलक - प्रशासकीय प्रयोग व कामगिरी.
३. **सुलतानशाही साम्राज्याचे विघटन, प्रादेशिकसत्तांचा उदय आणि सुलतानशाहीची अखेर** - तैमूरलंगाचे आक्रमण. माळवा, गुजराथ, बंगाल, जौनपूर, मेवाड. सुलतानशाहीची अखेर.
४. **मुघलांचे आगमन व सत्तास्थापन, सूर घराण्याचे राज्य.**
५. **मुघल सत्तेचे दृढीकरण व साम्राज्यविस्तार** - अकबर ते औरंगजेब.
६. **मुघल प्रशासन व मुसलमान राजवटीमधील समाजजीवन** - जमीन महसूल व्यवस्था, मनसबदारी, समाजरचना, स्त्रियांचे स्थान, आर्थिक जीवन - शेती, व्यापार, उद्योग, नागरीकरण, धार्मिक जीवन - धार्मिक समन्वयवाद. कला, स्थापत्य व साहित्य.
७. **दक्षिणेतील सत्ता व संमिश्र संस्कृतीचा विकास** - बहामनी, विजयनगर
८. **युरोपीयांचे आगमन व मध्ययुगीन सत्तांचा न्हास.**

आधुनिक महाराष्ट्र (इ.स. १८१८ ते १९६०) HS3

१. **आधुनिकतेची पार्श्वभूमी** - मध्ययुगीन इतिहासातील प्रेरणास्त्रोत, भक्ती चळवळीचे सामाजिक योगदान, स्वराज्याची स्थापना व महाराष्ट्र धर्म, १८ व्या शतकातील विस्तार व परिवर्तनाची क्षमता, महाराष्ट्रातील ब्रिटीश प्रशासन आणि त्याचे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिणाम.
२. **राष्ट्रीय चळवळ** - ब्रिटीश सत्तेविरुद्धचे उठाव, राष्ट्रवादाचा व राजकीय संघटनांचा उदय - बॉम्बे असोसिएशन व पुणे सार्वजनिक सभा, भारतीय राष्ट्रसंघेची स्थापना व मवाळ कालखंड, जहालमतवादी कालखंड, सशस्त्र क्रांतिकारकांचे योगदान, लोकचळवळीचे युग व स्वातंत्र्यप्राप्ती.
३. **संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ व महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती.**
४. **शिक्षण** - १९ वे शतक - पाश्चात्य शिक्षण, राष्ट्रीय शिक्षणातील प्रयोग, २० वे शतक व स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळ - शिक्षणाची सामाजिक व्याप्ती, लोकशिक्षणातील प्रयोग.
५. **सामाजिक सुधारणा व समतेसाठी संघर्ष** - धार्मिक सुधारणा चळवळ, जातिव्यवस्थेसंदर्भातील सुधारणावाद, ब्राह्मणेतर चळवळ व दलित चळवळ, स्त्रीमुक्ती संदर्भातील सुधारणावाद, सुधारणांसाठीचे संस्थात्मक प्रयोग - प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन इ.
६. **नवे आर्थिक जीवन** - ब्रिटिश अर्थव्यवस्था व महसूल पध्दती, आर्थिक राष्ट्रवादाचा उदय व शोषणविषयक टिका, वाहतूक साधनांतील बदल, शेतीचे व्यापारीकरण, औद्योगिकरण व नागरीकरण, सहकार चळवळ.
७. **शेतकरी व कामगार चळवळी.**
८. **सामाजिक परिवर्तन व साहित्य** - संक्षिप्त आढावा.

चीन आणि जपानचा इतिहास (इ.स. १८३९ ते १९६०) HS4

चीन

१. **चीनमधील युरोपीय साम्राज्यवाद** - अफूची युद्धे - कारणे व परिणाम, युरोपीयांचे चीनमधील आर्थिक हितसंबंध व सवलतीसाठी संघर्ष, चीन - जपान युद्ध, मुक्तद्वार धोरण.
२. **चीनचा साम्राज्यवादास प्रतिसाद** - तायपिंग बंड - कारणे, स्वरूप, सुधारणा, अपयश, महत्त्व, कांग यु वेई व शंभर दिवसांचे सुधारणा पर्व, बॉक्सर उठाव व त्याचे महत्त्व.

३. **चीनमधील राष्ट्रवादाचा उदय व विकास** - १९११ ची क्रांती - कारणे व परिणाम, डॉ.सन - यत - सेनचे तत्त्वज्ञान, ४ मेची चळवळ, क्योमिंगांची सत्तास्थापना, चिआंग कै शेकचे योगदान
४. **साम्यवाद** - उदय, विकास व क्रांती, साम्यवादी पक्षाची स्थापना व अंतर्गत मतभेद, क्योमिंगां - कम्युनिस्ट संबंध, सहकार्य - जपानचा साम्राज्यवाद, दुसरे महायुद्ध, संघर्ष - दीर्घ कूच, अंतिम संघर्ष, साम्यवादी क्रांती - सरकारची अंतर्गत धोरणे व परराष्ट्र धोरण.

जपान

५. **जपानच्या आधुनिकीकरणाची सुरुवात** - पेरी मिशन व जपानच्या अलिप्ततेचा शेवट, मेईजी क्रांती.
६. **जन्म कालखंड** - बदलते समाजजीवन, आर्थिक प्रगती, झैबेत्सूंची भूमिका, जपानचा विस्तारवाद, चीन - जपान युद्ध, रशिया - जपान युद्ध, जपानचे मैत्री करार व पहिले महायुद्ध.
७. **राजकीय पक्षांचा शासन काळ** - अंतर्गत व परराष्ट्र धोरण, अपयशाची कारणमीमांसा.
८. **लष्करवाद व साम्राज्यविस्तार** - लष्करवादाचा उदय, मांचुरिया प्रकरण, दुसरे चीन-जपान युद्ध, अक्षगट करार व दुसरे महायुद्ध, जपानची व्याप्ती व पुनर्घटन.

आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली- PG-3

१) राष्ट्रवाद २) उदारमतवाद ३) समाजवाद ४) लोकशाही समाजवाद ५) फॅसिझम नाझीझम.

१. **राष्ट्रवाद** : अर्थ, व्याख्या, घटक

- राष्ट्रवादाचा भारतातील उदय.
- हिंदू राष्ट्रवाद.
- आर्थिक राष्ट्रवाद.
- राष्ट्रवादाचे मूल्यमापन.

२. **उदारमतवाद** : व्यक्तिवाद व उदारमतवाद

- अर्थ, विकास व उदारमतवादाची मूलभूत तत्वे
- उपयोगितावाद - जेरेमी बेन्थॅम
- J.S. Mill यांचे उपयोगितावादाला योगदान.
- उपयोगितावादाचे मूल्यमापन
- जे. एस. मिल यांचे उदारमतवादाविषयीचे विचार.
- उदारमतवादाचे मूल्यमापन.

३. **समाजवाद** : युरोपातील समाजवादाचा उगम

- फेबियानिझम, सिंडिकॅलिझम, गिल्ड सोशॅलिझम
- कार्ल मार्क्सचा साम्यवाद
- वर्गसंघर्ष
- ऐतिहासिक भौतिकवादाचा सिध्दांत
- अतिरिक्त मूल्यसिध्दांत
- मार्क्सच्या विचारांचे मूल्यमापन
- लेनिन
- स्टॅलिन
- माओ

४. **लोकशाही समाजवाद** : भांडवलशाही व लोकशाही समाजवाद (भांडवलशाहीला प्रतिक्रिया)

- लोकशाही समाजवादाचा अर्थ व व्याख्या
- लोकशाही समाजवादाची वैशिष्ट्ये
- गुण- दोष

५. **फॅसिझम, नाझीजम** : अर्थ आणि व्याख्या.

- पार्श्वभूमी, वाढ व अस्त
- वैशिष्ट्ये
- मूल्यमापन

भारताचे परराष्ट्र धोरण- PS-3

१. भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचे स्वरूप
२. अलिप्ततावाद - अर्थ, अलिप्ततावादी चळवळीची वाटचाल
३. भारत आणि प्रमुख महासत्ता - अ) भारत आणि अमेरिका ब) भारत आणि युरोपीय महासंघ क) भारत आणि रशिया
४. भारत आणि त्याचे शेजारी देश - अ) भारत आणि पाकिस्तान ब) भारत आणि चीन क) भारत आणि श्रीलंका ड) भारत आणि नेपाळ इ) भारत आणि बांग्लादेश
५. भारत आणि जग - अ) भारताचे अणुविषयक धोरण ब) जागतिकीकरणाच्या संदर्भात भारताचे आर्थिक धोरण क) दहशतवादाबद्दलचे भारताचे धोरण
६. भारत आणि युनो

राजकीय समाजशास्त्र- PS4

राज्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे आधुनिक स्वरूप :

१. वर्तनवाद व वर्तनवादोत्तर प्रवाह : पारंपरिक राज्यशास्त्रावरील आक्षेप - वर्तनवादाची वैशिष्ट्ये, तंत्र व मर्यादा - वर्तनवादोत्तर प्रवाह.
२. व्यवस्थावाद व रचनात्मक कार्यवाद : अर्थ व वैशिष्ट्ये - राजकीय व्यवस्थेची कार्ये - व्यवस्था व उपव्यवस्था.
३. राजकीय सामाजिकरण : अर्थ व स्वरूप, सामाजिकरणाची साधने - वैशिष्ट्ये - महत्त्व.
४. राजकीय संस्कृती : अर्थ - घटक - प्रकार (वर्गीकरण) - राजकीय संस्कृतीची प्रतिके - राजकीय संस्कृतीचे महत्त्व.
५. राजकीय श्रेष्ठजन : अर्थ व स्वरूप - परेटो, थॉर्स्टिन वेब्लेन - राजकीय श्रेष्ठजनांचा आकृतिबंध - श्रेष्ठजन निर्मिती - अभिसरण - भारतातील राजकीय श्रेष्ठजन.
६. राजकीय पक्ष : अर्थ - कार्ये - आधार - रचना - राजकीय पक्ष पद्धतीचे प्रकार - द्विपक्ष पद्धती - अनेक पक्ष पद्धती - राजकीय पक्ष पद्धतीचे गुण-दोष - पक्ष विरहित लोकशाही.
७. दबावगट : अर्थ - वर्गीकरण - दबावगटांची तंत्रे - दबावगटांची परिणामकारकता - दबावगट व राजकीय पक्ष फरक - भारतातील दबावगट.
८. राजकीय संसूचन : अर्थ - प्रक्रिया- प्रक्रियेतील घटक - संसूचन साधने - विकसनशील, विकसित व सर्वंकष व्यवस्थेतील संसूचन.
९. राजकीय विकास : अर्थ - आमंड यांचे विचार - हंटिंग्टन - भारतातील राजकीय विकासाचे घटक.
१०. मतदान हक्काचा विकास
११. प्रतिनिधित्व

पर्यटन भूगोल GG- 3

१. पर्यटन भूगोलाची ओळख -पर्यटन भूगोलाचा परिचय, व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, पर्यटन भूगोलाचे महत्त्व, पर्यटनाची वैशिष्ट्ये, पर्यटनाचे फायदे, पर्यटनाच्या समस्या.
२. पर्यटनाचे परिणाम - पर्यटनाचे आर्थिक परिणाम, सामाजिक परिणाम, पर्यावरणीय परिणाम.
३. वाहतूक व पर्यटन - वाहतूकीची साधने, रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक, हवाई वाहतूक, सागरी वाहतूक, वाहतूक साधनांच्या निवडीवर परिणाम करणारे घटक.
४. पर्यटन नियोजन व बाजारपेठ - पर्यटन नियोजनाचे महत्त्व व गरज, पर्यटन नियोजनाचे प्रतिमान, पर्यटन नियोजनाची अंगे, राष्ट्रीय पातळीवरील पर्यटन नियोजन, पर्यटन बाजारपेठ - पर्यटन बाजारपेठेचा अर्थ, पर्यटन उत्पादनाचे घटक, पर्यटन बाजारपेठेची वैशिष्ट्ये, कार्ये, भारतातील पर्यटन बाजारपेठा.
५. भारतातील पर्यटन व पर्यटन स्थळे - भारतीय पर्यटनावर परिणाम करणारे भौगोलिक घटक, हिमालयातील थंड हवेची ठिकाणे, ऐतिहासिक स्थळे व पर्यटन, सांस्कृतिक व धार्मिक स्थळे व पर्यटन, भारतातील पर्यटन उद्योगाचे भवितव्य, पर्यटन क्षमतेच्या मूल्यमापन अभ्यासपद्धती.

आर्थिक भूगोल- GS3

१. आर्थिक भूगोलाची ओळख - व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, आर्थिक भूगोलाच्या अभ्यासाचे उद्देश, शाखा, इतर शास्त्रांशी संबंध, अभ्यासाचे घटक, अभ्यासपद्धती व महत्त्व.

२. **साधनसंपदा** - साधन संपत्तीची संकल्पना, अर्थ, विनियोग, विनियोगावर परिणाम करणारे घटक, मृदा - मृदा निर्मिती, व्याख्या, कार्य, वैशिष्ट्ये, भारतातील मृदाप्रकार. शेती - कृषी व्यवसायाचा विकास, शेतीचे प्रकार, अर्थिक विकासात शेतीची योगदान, शेतीची उत्पादकता, पिके. वन - वनांचे आर्थिक महत्त्व, प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदे, वनांचे प्रकार व जागतिक वितरण. खनिजे - खनिज संपत्तीचे महत्त्व, खनिज संपत्तीचे वर्गीकरण, वैशिष्ट्ये, उपयोग. उर्जासाधने - उर्जासाधनांचे महत्त्व, विनाशी व अविनाशी उर्जासाधने. लोकसंख्या - अर्थ, लोकसंख्याशास्त्राचे स्वरूप, व्याख्या, लोकसंख्या एक साधन संपदा, लोकसंख्येची घनता, तुलनात्मक वाढ.
३. **उद्योगधंदे** - आर्थिक विकासातील उद्योगाचे स्थान, उद्योगाचे स्थानिकीकरण, उद्योगाच्या स्थानिकीकरणावर परिणाम करणारे घटक, लोहपोलाद उद्योग, सुती कापड उद्योग, जागतिक वितरण.
४. **वाहतूक** - वाहतूकीचे महत्त्व, वाहतूकीवर परिणाम करणारे घटक, वाहतूक साधनांचे महत्त्व, वाहतूकीची साधने, रस्ते वाहतूक, रेल्वे वाहतूक, जल वाहतूक व हवाई वाहतूक यांचे महत्त्व, फायदे तोटे व जागतिक वितरण, वाहतूकीचा खर्च.
५. **आंतरराष्ट्रीय व्यापार** - व्यापाराचा अर्थ, व्याख्या, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे प्रकार, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे फायदे व तोटे, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप, भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार, व्यापार संघटना व व्यापार गट

राजकीय भूगोल - GS4

१. **राजकीय भूगोलाची ओळख** - व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, इतर सामाजिक शास्त्रांशी संबंध, राजकीय भूगोलाच्या अभ्यासाचे दृष्टीकोन.
२. **राजकीय भूगोलाचा विकास** - भूराजनीतीच्या व्याख्या, स्वरूप, भूराजनीतीमधील संकल्पना, भूराजनीती संकल्पनेची उत्क्रांती, भूराजनीतीचे उद्देश, मॅकींडर - मर्मभूमी सिध्दांत, अल्फ्रेड थेअर मॅहन सिध्दांत, स्पाईकमन यांचा सिध्दांत.
३. **सीमाप्रदेश व सीमारेषा** - सीमाप्रदेश - व्याख्या, गुणविशेष, सीमांचे वर्गीकरण, सीमाप्रदेशाचे प्रकार, सीमारेषा - व्याख्या, सीमारेषेचे वर्गीकरण, सीमाविषयक दृष्टीकोन, सीमाप्रदेश व सीमारेषा यातील फरक.
४. **राष्ट्र आणि राज्य** - स्थान, राज्याची व्याख्या, राष्ट्र - व्याख्या, राष्ट्र व राज्य - राज्याचे मूलभूत घटक, राष्ट्रनिर्मितीचे घटक, राष्ट्र विकासाची वैशिष्ट्ये, राष्ट्र व राज्य यातील फरक.
५. **समकालीन भारताचा राजकीय भूगोल** - हिंदमहासागराचे भूराजनीतीक महत्त्व, भारत-चीन संबंध, भारत - चीन समस्या, सार्क व भारत.

मराठी - MG-3

१.	जरा जाऊन येतो	-	दि. बा. मोकाशी
२.	विद्रोही कविता	-	केशव मेश्राम
३.	कमला	-	विजय तेंडुलकर

इंग्रजी - (ENG3)

Texts

- 1) Wings of Fire (A.P.J. Abdul Kalam)
- 2) Fantasy (A collection of short stories – Edited – by – V. Saikumar)
- 3) All four Grammar Books (TMV)

PROSE

Textual and Non textual

- Textual Comprehension
 - a) Reference to context
 - b) Answer in brief
 - c) Short Note
- Non – textual Comprehension

GRAMMER

1) Accuracy of expression

- i - Use of Passive Voice
- ii – Use of Indirect Narration

- 2) Analysis of Simple, complex and compound Sentence
- 3) Revision of All Tenses
- 4) Use of Not Only but also, Although, As well as, so-that, Question tag, Remove too
- 5) Finding the word with the required shade of meaning with the help of treasures.

TRANSLATION

English into Marathi / Hindi

WRITING

- 1) Letter writing – Complaint / Application
- 2) Summary Writing
- 3) Paragraph Writing
- 4) Conversation writing (given topics)
- 5) Expansion of Ideas

